

ΘΕΟΛΟΓΙΑ – ΛΑΤΡΕΙΑ

ΝΕΚΡΩΣΙΜΑ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΑ

Ἰωάννης Μ. Φουντούλης

*Στήν ὁσία μνήμη τῆς μητέρας μου
Μαρίας Μιχαήλ Φουντούλη,
πού τήν κηδεύσαμε χθές
(6 Ὀκτωβρίου 1994).*

Ἡ εἰσήγηση αὐτή, πρώτη στή σειρά τῶν ἐπιστημονικῶν συμβολῶν στό Η' αὐτό Ἐπιστημονικό Συμπόσιο, πού διοργανώνει ὁ Δήμος Θεσσαλονίκης καί ἡ Ἱερά Πατριαρχική καί Σταυροπηγιακή Μονή τῶν Βλατάδων στά πλαίσια τῶν ΚΘ' Δημητριῶν μέ θέμα «Χριστιανική Θεσσαλονίκη – Ταφές καί Κοιμητήρια», σκοπό ἔχει τήν ἐνημέρωση στή λειτουργική πλευρά τοῦ θέματος: «Νεκρώσιμα Τελετουργικά». Εἶναι ἐκ τῶν προτέρων δεδομένος ὁ εἰσαγωγικός χαρακτήρας τῆς εἰσηγήσεως αὐτῆς, ἀφοῦ τά ἀφορῶντα στή νεκρώσιμη ἀκολουθία καί στά συναρτώμενα μέ αὐτήν ἔθιμα περιστολῆς τοῦ νεκροῦ, ταφῆς καί μνημοσύνων προσδιορίζουν τήν περαιτέρω πορεία τοῦ Συνεδρίου καί ἐν πολλοῖς προϋποτίθενται γνωστά ἀπό τούς εἰσηγητές τῶν ἐπί μέρους θεμάτων καί ἀπό τούς συνέδρους.

Πρόκειται γιά ἓνα τεράστιο θέμα μέ ἀπειρία πηγῶν καί πενιχρή βιβλιογραφία. Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐπιβάλλεται ἡ ὀριοθέτησή του, γιά νά διασφαλισθεῖ καί ἡ δυνατότητα κάποιας ἀνεκτῆς διαπραγματευσέως του στά στενά χρονικά ὅρια καί στίς εἰδικές προδιαγραφές στίς ὁποῖες πρέπει νά κινηθεῖ μία εἰσήγηση σ' ἓνα ἐπιστημονικό Συνέδριο.

Ὁ πρῶτος περιορισμός ἀφορᾷ στήν ἔκτασή του. Θά ἀσχοληθοῦμε μόνο μέ ὅ,τι ἀφορᾷ στό χώρο τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, μία καί αὐτός ἐνδιαφέρει τήν ἀείποτε ὀρθόδοξη Θεσσαλονίκη. Θά πραγματευθοῦμε συνοπτικά τά δύο σκέλη τοῦ θέματος· τό ἓνα, τό καθαρῶς λειτουργικό, πού ἀναφέρεται στίς ἐξόδιες ἀκολουθίες, καί τό ἄλλο, πού χωρίς νά παύσει νά εἶναι λειτουργικό, ἔχει καί ἄλλες προεκτάσεις καί ἀφορᾷ στά ποικίλα νεκρικά ἔθιμα πε-

ριστολής του νεκρού, ταφής, ανάκομιδής, μνημοσύνων και τά τοιαῦτα. Τό πρώτο σκέλος ἔχει ἰδιαίτερο ἱστορικο-φιλολογικό ἐνδιαφέρον, τό δεύτερο σκέλος ἱστορικο-αρχαιολογικό. Καί τά δύο ἀποτελοῦν ἔκφραση καί γεννήματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως γιά τή μετά θάνατο ζωή καί συμβολική μέ λόγους καί τύπους ἐξεικόνιση τῆς ἐλπίδος καί τῆς προσδοκίας γιά τήν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν καί τήν αἰώνια ζωή. Τίς θεολογικές αὐτές ἐμβαθύνσεις ἀφήνουμε γιά τόν δεύτερο εἰσηγητή. Τά σύμβολα τῆς θείας λατρείας ἐξ ἄλλου εἶναι ἀφ' ἑαυτῶν λαλίστατα, χωρίς αὐτό νά ἀποκλείει, ἀλλά μάλλον νά ἐπιβάλλει, τήν ἀνάγκη μεσολαβήσεως μυσταγωγοῦ καί ἐρμηνείας, ὅπως διδάσκει ἄλλωστε καί ἡ ἀνεκάθεν πρακτική τῆς Ἐκκλησίας.

Ἄν μή τι ἄλλο, ἡ εἰσηγήση αὐτή θά ὑπομνήσει γνωστά ἴσως πράγματα καί θά συντελέσει, ἐλπίζω, τό κατ' αὐτήν στή δημιουργία τῆς κατάλληλης γιά τό θέμα τοῦ Συνεδρίου «κατανοητικῆς», θά ἔλεγα «σταυροαναστάσιμης», ἀτμόσφαιρας.

* * *

Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἡ ἐπί τό χριστιανικότερο ἢ εὐφημιστικότερο «ἡ ἀκολουθία ἐπί τελευτήσαντος» ἢ «εἰς κεκοιμημένους» ἢ τά παρόμοια, «εἰς τελευτήσαντα» ἢ «εἰς κοιμηθέντα» ἢ μονολεκτικῶς τό «Ἐξοδιαστικόν», στά χειρόγραφα καί ἔντυπα βυζαντινά Εὐχολόγια παρουσιάζεται σάν μιά μακρά καί σύνθετη ἀκολουθία. Ἡ ἱστορική της ἐξέλιξη δέν ἔχει εἰδικά μελετηθεῖ, ἀλλά ἀπό ὅσα μπορεῖ κανεῖς νά γνωρίζει ἀπό κάποια γενική ἐποπτεία πού μπορεῖ νά ἀποκομίσει ἀπό τή μελέτη τῶν χειρογράφων, ἔχει πολλές παραλλαγές κατὰ τόπους καί χρόνους, ἀκόμη δέ πολλές συγχρόνως καί παραλλήλως ὑφιστάμενες μορφές. Εἶναι μάλιστα ἀπό τίς πλουσιότερες ἀκολουθίες τῶν Εὐχολογίων ἀπό ἄποψη ὄλων τῶν ἐπί μέρους στοιχείων πού ἀπαρτίζουν τίς ἀκολουθίες, βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων, ψαλμῶν τοῦ Ψαλτηρίου, εὐχῶν καί ἰδιαίτερα ὕμνων. Τό γονιμότερο αὐτό θέμα ἐνέπνευσε πλῆθος ὕμνογράφων, νεκρώσιμα δέ ὕμνογραφήματα, κοντάκια, τροπάρια καί κανόνες, καλύπτουν δεκάδες σελίδων στά λειτουργικά μας βιβλία, χειρόγραφα καί ἔντυπα. Χρησιμοποιήθηκαν δέ αὐτά στή λειτουργική πράξη εἴτε γιά τόν καταρτισμό τῆς καθαυτοῦ νεκρωσίμου ἀκολουθίας, ἢ μάλλον τῶν πολλῶν νεκρωσίμων ἀκολουθιῶν, εἴτε στά μνημόσυνα εἴτε ἀκόμη στήν Παρακλητική, στό Τριώδιο καί στό Πεντηχοστάριο γιά τίς καθιερωμένες ἀπό τήν παράδοση νεκρώσιμες ἡμέρες, δηλαδή τά Σάββατα καί ἰδιαίτερος τά δύο Ψυχοσάββατα τῶν «κοινῶν» μνημοσύνων. Ἀνάλογη εὐφορία διαπιστώνεται καί στή σύνταξη εὐχῶν ποικίλης χρήσεως, ἀλλά καί ποικίλης φιλολογικῆς καί θεολογικῆς ἀξίας, ὅπως ἄλλωστε παρατηρεῖται καί στοὺς ὕμνους. Τέλος, ὡς πρός τίς ἐπιλογές τῶν ἀναγνωσμάτων ἀπό τήν Ἁγία Γραφή καί τῶν ψαλμῶν ἢ στίχων τῶν ψαλμῶν τοῦ

Ψαλτηρίου ως προκειμένων, ἀλληλουαρίων, ἀποστίχων κ.τ.τ., πάλι ποικίλες καί διάφορες τάσεις καί ἀνάλογες προτιμήσεις μποροῦν νά ἐπισημανθοῦν πού, συσχετιζόμενες μέ τή σχετική ὑμνογραφία καί εὐχολογία, μποροῦν νά δώσουν ἀπαντήσεις σέ πολλά ἀναπάντητα ἐρωτήματα.

Καί γιά τήν περίπτωση τῶν ἐξοδίων ἀκολουθιῶν ἰσχύει ὅ,τι καί γιά τήν ὑπόλοιπη λειτουργική μας πράξη. Αὐθεντικά δηλαδή καί κυρίως λειτουργικά κείμενα ἔχουμε μόνο ἀπό τό τέλος τοῦ Η' αἰ., μέ πρῶτο τό ἀρχαιότερο ἀπό τά μέχρι σήμερα γνωστά βυζαντινά Εὐχολόγια, τό Βαρβερινό κώδικα 336, σύγχρονο περίπου τῆς Ζ' Οἰκουμένης Συνόδου (τέλος Η' αἰ.). Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα ὑπάρχει ἡ ἄβυσσος τῶν χειρογράφων καί ἀργότερα τῶν ἐντύπων λειτουργικῶν βιβλίων, πού «δεῖται Δηλίου κολουμβητοῦ». Ἡ ἰδιαίτερα ὅμως γιά τήν ἐξέλιξη καί διαμόρφωση τῶν νεκρωσίμων ἀκολουθιῶν καθοριστική περίοδος τῶν ὀκτώ πρώτων αἰώνων παραμένει στό σκότος ἤ στό ἡμίφως τῆς νύχτας. Πολύτιμες μαρτυρίες ἀνιχνεύονται κατάσπαρτες σέ λόγους πατέρων, σέ ποικίλες ἱστορικές καί ἄλλες συγγραφές ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, σέ ἐπιστολές καί σέ ἱερούς κανόνες καί, φυσικά, στίς ταφικές ἐπιγραφές καί στά μνημεῖα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Εἰδικές πραγματείες ἀπό τήν πατερική παράδοση ὑπάρχουν μόνο δύο, ἀλλά ἰδιαίτερα σημαντικές: Τό «Περὶ τῶν ἐπὶ τοῖς κεκοιμημένοις τελουμένων» Ζ' κεφάλαιο στό ἔργο τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου «Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας»¹ καί τά «Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καί τῆς ἱερᾶς τάξεως τῆς κηδείας καί τῶν κατ' ἔθος ὑπὲρ μνήμης γινομένων» 360-373 κεφάλαια τοῦ «Διαλόγου» τοῦ ἀγίου Συμεῶν, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης². Τό πρῶτο, τό ἔργο τοῦ Ψευδο-Ἀρεοπαγίτου (τέλος Ε' αἰ.), προσφέρει πολύ λίγες τελετουργικές πληροφορίες καί πολύ περισσότερη, κατά τίς τάσεις του, «θεωρία». Ἀντίθετα, ὁ ἅγιος Συμεῶν († 1429) ἀναλύει περισσότερο τή λειτουργική τάξη, καί λιγότερο τή σχολιάζει. Καί τά δύο, μοναδικά καί πολύτιμα ἔργα, βοηθοῦν ὄχι μόνο στήν ἀνίχνευση τῆς πορείας τῆς λειτουργικῆς ἐξελίξεως (τό πρῶτο σέ μιά σχετικά ἀρχαϊκή ἐποχή καί τό δεύτερο στή λήξη τῆς βυζαντινῆς περιόδου καί στό μεταίχμιο τῆς τουρκοκρατίας), ἀλλά καί στή σύλληψη τοῦ νοήματος τῶν λειτουργικῶν μορφῶν καί τῆς θεολογίας πού ἐνέπνευσε ἢ ὑπεμνημάτισε τή λειτουργική πράξη τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ νεώτερη ἐλληνική βιβλιογραφία στήν ἱστορικο-λειτουργική πλευρά τοῦ θέματος εἶναι σχεδόν ἀνύπαρκτη. Παρά τή σεβαστή ἡλικία τους (1921), τά τρία τελευταῖα κεφάλαια (ΟΕ', ΟΣΤ', ΟΖ') τοῦ μνημειώδους ἐκλαϊκευτικοῦ ἔργου τοῦ ἀειμνήστου Κωνσταντίνου Καλλινίκου, πρωτοπρεσβυτέρου

1. J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, τ. 3, 552-569.

2. J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, τ. 155, 669-693.

τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Μάντσεστερ, «Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ»³, δὲν ἔχουν χάσει τὴν ἀξία τους. Εἶναι γραμμένα μὲ πολλή ἐπιμέλεια καὶ ἀγάπη καὶ συγκεντρώνουν πολὺ πηγαῖο ὕλικό, χρήσιμο καὶ κατατοπιστικό. Ὁραῖο θεολογικο-πνευματικὸ ὑπομνηματισμὸ — «σχόλιο στὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία» — μᾶς προσφέρει ὁ καθηγητὴς Ἀνδρέας Θεοδώρου στὸ προσφάτως ἐκδοθὲν ἀπὸ τὴν «Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» βιβλίο του «Ἄμωμοι ἐν ὁδῷ»⁴. Τέλος, μὲ ὑπομονή καὶ μὲ χρηστὲς ἐλπίδες ἀναμένουμε ἓνα ἔργο ζωῆς ἐνός καλοῦ ἐπιστήμονα θεολόγου μὲ λαμπρὲς σπουδὲς στὸ Παρίσι καὶ στὰ Τρέβηρα (Trier) τῆς Γερμανίας, τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου Δημητρίου Τζέρπου, τῆ διδακτορικῆ διατριβῆ ιστοριοφιλολογικοῦ χαρακτῆρα στὶς νεκρώσιμες ἀκολουθίες, πού ἄρχισε ἐδῶ καὶ εἴκοσι χρόνια μὲ σύμβουλο καθηγητὴ τὸν Balthasar Fischer. Πολὺ πατερικό, ἱστορικό καὶ λαογραφικό ὕλικό, κυρίως ὅσο ἀφορᾷ στὰ ἔθιμα ταφῆς, προσφέρει ὁ Φαίδων Κουκουλὲς στὸ γνωστότατο μνημειῶδες ἔργο του «*Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*», τ. Δ', ἐν Ἀθῆναις 1951, σελ. 148-248⁵.

* * *

Μιά, μὲ ἔμπειρο μάτι, θεώρηση τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας ἢ τοῦ «ἐξοδιαστικοῦ» πείθει ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἀκολουθία ἰδιορρυθμοῦ ὄρθρου, πραγματικῆ δηλαδὴ ὀρθρινῆ ἀκολουθία μοναχικοῦ τύπου, ἢ ἀνεξαρτήτου ἀπὸ τὸν καθημερινὸ ὄρθρο ἀκολουθία, κατασκευασμένη ὅμως κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ ὄρθρου. Οἱ παραλλαγές στὰ χειρόγραφα καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα ἐξέλιξη — γι' αὐτὴ θὰ μιλήσουμε στὴ συνέχεια — συσκοτίσε τὸ διάγραμμα,

3. Β' ἔκδ., Ἀθῆναι 1958, σελ. 587-615.

4. Ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1990.

5. Σὲ φιλολογικὰ θέματα τῶν ὕμνων τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας ἀναφέρονται οἱ μελέτες: Ἀρχιμ. Κλήμεντος Παπαϊωάννου, Οἱ σολοικισμοὶ ἐν τῇ νεκρωσίμῳ ἀκολουθίᾳ, «Ἀπόστολος Βαρνάβας», τεύχος 102(1930), σελ. 819-820, τεύχος 3(1931), σελ. 39-42. Βίκτ. Πετρίδη, Περί τούτων σολοικισμῶν τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, «Ἀπόστολος Βαρνάβας», τεύχος 7(1931), σελ. 104-107. Ἐμμ. Παντελάκη, Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, «*Νέα Σιών*», τ. ΚΗ' (1933), σελ. 168-176, 219-228, 273-279, 339-344. Θεοδώρου Εὐδῆ, *Ἰδιόμελα τοῦ Ἐξοδιαστικοῦ*, Ἀθῆναι 1950. Σὲ θέματα εἰκονογραφίας: Ἀθαν. Δ. Παλιούρα, *Ἡ ὑπέρβαση τοῦ ἐφημέρου μέσα ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, Ἰωάννινα 1992. Σὲ γενικὰ καὶ μουσικὰ θέματα: Γιάννη Κ. Παπαχρόνη, *Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία*, Κατερίνη 1993. Ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέροντες εἰσηγήσεις περιέχονται στὸν τόμο: La maladie et la mort du Chrétien dans la liturgie, Conférences Saint-Serge, XXIe Semaine d' Études Liturgiques, Paris 1er-4 Juillet 1974, «*Bibliotheca 'Ephemerides Liturgicae'*», «*Subsidia*» 1, Roma 1975.

τό όποίο πάντως παραμένει εϋδιάκριτο ἂν ξέροϋμε νά τό ἀπομονώσοϋμε.

Κατωτέρω τό ἐπιχειροϋμε, ἐπισημαίνοντας τά ιδιόρρυθμα στοιχεῖα καί γενικῶς τίς παραλλαγές:

1. «Εϋλογητός ό Θεός...» (κατά τή μοναχική τάξη).
2. 'Ο ὄ' ψαλμός «'Ο κατοικῶν ἐν βοθηείᾳ τοῦ Υψίστου...» (ἀντί καί ὡς ἐπιτομή τοῦ ἐξαψάλμου τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου ἤ ὡς προοιμακός ψαλμός τῆς ἀκολουθίας τῆς ἀσματικῆς παννυχίδος).
3. Ἡ μεγάλη εἰδική νεκρώσιμος συναπτή (δέν ἀπαντᾶ σ' ὄλα τά χειρόγραφα).
4. Τό «Ἀλληλουῖα» καί τά νεκρώσιμα ἀπολυτίκια «'Ο βάθει σοφίας...» κτλ. (ὁμοίως ὄχι σέ ὄλα τά χειρόγραφα).
5. 'Ο «ἄμωμος» (ψαλμός ριη'), «Μακάριοι οἱ ἄμωμοι ἐν ὁδῶ...», εἰς στάσεις τρεῖς ἤ δύο (ἀντί καθίσματος τοῦ Ψαλτηρίου).
6. Τά νεκρώσιμα εϋλογητάρια «Τῶν ἀγίων ὁ χορός...», ἐπτά ἤ καί περισσότερα (ὡς στιχηρά τοῦ ἀμώμου).
7. Τά καθίσματα-ἀναπαύσιμα τροπάρια («Ἀνάπαυσον, Σωτήρ ἡμῶν...» κτλ.).
8. 'Ο ν' ψαλμός («Ἐλέησόν με ὁ Θεός...»).
9. 'Ο κανών, συνηθέστατα τοῦ πλ. β' ἤχου «Ἐν οὐρανίοις θαλάμοις διηνεκῶς...» τοῦ Θεοφάνους, μέ τά μεσῶδια καθίσματα ἀπό γ' ὠδῆς («Ἀληθῶς ματαιότης τὰ σύμπαντα...» κτλ.) καί τό κοντάκιο καί τόν οἶκο ἀφ' ἔκτης («Μετὰ τῶν ἀγίων...», «Αὐτός μόνος ὑπάρχεις ἀθάνατος...»).
10. (Οἱ αἰῖνοι) μέ στιχηρά τά νεκρώσιμα ιδιόμελα τῶν ὀκτώ ἤχων Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ («Ποία τοῦ βίου τρυφή...» κτλ.).
11. Οἱ μακαρισμοί μέ στιχηρά ὀκτώ τροπάρια τοῦ πλ. β' ἤχου «Ληστήν τοῦ παραδείσου...» κτλ.
12. Τά ἀναγνώσματα:
Προκείμενον τοῦ ἀποστόλου «Μακαρία ἡ ὁδός...»,
Ἀπόστολος, Α' Θεσσ. δ' 13-17.
Ἀλληλουάριον «Μακάριοι οὓς ἐξελέξω...» (Ψαλμ. ξδ' 4),
Εὐαγγέλιον, Ἰωάν. ε' 24-30.
13. Ἐκτενής (ἡ νεκρώσιμος) καί ἡ εὐχή «'Ο Θεός τῶν πνευμάτων...».
14. Τά ἀπόστιχα, δώδεκα τροπάρια τοῦ β' ἤχου «Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμόν...» κτλ. μέ δοξαστικό τοῦ πλ. β' ἤχου «'Ορῶντές με ἄφωνον...» καί θεοτοκίον «Πρεσβείαις τῆς τεκούσης σε...», κατά τά ὅποια δίδεται ὁ τελευταῖος ἀσπασμός.

Καί ἐπακολουθεῖ ἡ ταφή τοῦ λειψάνου.

Μεταξύ τῶν ἐπί μέρους τμημάτων τῆς ἀκολουθίας παρεμβάλλεται πολ-

λάκις ἢ νεκρώσιμος συναπτή καί ἡ εὐχή «Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός...», ἐξαισία εὐχή ἀποδιδομένη ἀπὸ μερικά χειρόγραφα στο Μέγα Βασίλειο. Πρόκειται πάντως γιὰ παμπάλαιο ἀριστοτεχνικά συντεταγμένο κείμενο, πού ἀπαντᾷ ἀκόμα καὶ σέ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές.

Παράλληλα πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἀκολουθία διαμορφώθηκαν καὶ ἄλλες, πού μαρτυροῦνται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα καὶ ἐν μέρει περιλαμβάνονται καὶ στὰ ἔντυπα. Μόνο θὰ τίς ἀναφέρουμε, γιατί ὁ χρόνος δὲν ἐπιτρέπει περισσότερη ἐνασχόληση μαζί τους. Ἐξ ἄλλου τὰ συνδεόμενα μ' αὐτές προβλήματα εἶναι πολλαπλάσια καὶ ἀδιερεύνητα. Τοῦτο μόνο λέγουμε, ὅτι μερικές ἀπὸ αὐτές εἶναι ἐκτενέστερες ἀπὸ τὴν κοινὴ νεκρώσιμο, πλουσιότερες σέ ψαλμούς, ἀναγνώσματα, εὐχές καὶ τροπάρια, καὶ ὅτι σχηματικά προσεγγίζουν πρὸς τὴν ἀκολουθία τοῦ ὀρθρου μέ πολλά πρόσθετα στοιχεῖα. Εἶναι δέ αὐτές:

1. Ἡ ἀκολουθία τοῦ «ἐξοδιαστικοῦ» τῶν μοναχῶν.
2. Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία «εἰς ἱερέα τελευτήσαντα».
3. Ἡ ἀναπαύσιμος ἀκολουθία («κανὼν ἀναπαύσιμος») εἰς «νήπια τελευτήσαντα» καὶ
4. Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία κατὰ τὴ Διακαινήσιμο Ἑβδομάδα.

Παραλλαγές τῆς πρώτης ἀκολουθίας —κυρίως μέ ἄλλους κανόνες— εἶναι ἡ «ἀκολουθία νεκρώσιμος εἰς κοσμικοὺς ἀνδρας» καὶ ἡ «ἀκολουθία (κακῶν) ἀναπαύσιμος εἰς κοιμηθείσας γυναῖκας».

Παράλληλα βλάβστησαν, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, δεκάδες εὐχῶν, δοκίμων ἢ ἀδοκίμων, πού τίς χρησιμοποιοῦσαν κατὰ περίσταση, χωρὶς νά παραγκωνισθεῖ τελείως ἡ εὐχή «Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων...». Ἀναφέρουμε μόνο μερικούς τίτλους κατ' ἐπιλογήν:

- «Εὐχὴ ἐπὶ τελευτήσαντος ἱερέως (ἢ πρεσβυτέρου)».
- «Εὐχὴ ἐπὶ κοιμήσει ἱερέως».
- «Εὐχὴ ἐπὶ τελευτήσαντος ἱερομονάχου».
- «Εὐχὴ εἰς ἱερομονάχους».
- «Εὐχὴ ἐπὶ τελευτήσαντος διακόνου».
- «Εὐχὴ εἰς μοναχοὺς πάντας».
- «Εὐχὴ εἰς ἡγούμενον».
- «Εὐχὴ (καὶ τάξις) ἐπὶ τελευτησάσης μοναχῆς».
- «Εὐχὴ ἐν κοιμήσει νηπίου».
- «Εὐχὴ ἐπὶ τεθνεῶτι ἀφορισθέντι ὑπὸ τινος...».
- «Εὐχὴ ὅταν ἀπαίρη ἄνθρωπος τῶν τῆδε...».
- «Εὐχὴ θυμιάματος ἐπὶ κεκοιμημένου».
- «Εὐχὴ συγχωρητικὴ εἰς τεθνεῶτα».
- «Εὐχὴ μετὰ θάνατον συγχωρητικὴ».
- «Εὐχὴ (ἢ ἀκολουθία) νεκρώσιμος εἰς ἀρχιερεῖς».

«Εὐχὴ ἐπιτάφιος εἰς ἐπισκόπους».

«Εὐχὴ (ἢ τάξις) εἰς λύσιν τετελευτηκότος ἐν δεσμοῖς ἀρχιερέως».

«Εὐχὴ ἐν τῷ τάφῳ ἡνίκα βάλῃ μύρον ἢ ἔλαιον σταυροειδῶς τρίτον ἐπάνω τοῦ λειψάνου».

Εἶπα «ἐβλάστησαν». Μᾶλλον ἔγινε δάσος ὀλόκληρο, εὐχῶν, τροπαρίων, ἀκολουθιῶν καὶ παραλλαγῶν τῶν βασικῶν ἀκολουθιῶν.

Ἡ ἀντίδραση ἦταν ἀναπότρεπτη, μᾶλλον ἀναγκαία, καὶ «σαρωτική». Τὴ βρῖσκουμε σέ χειρόγραφα καὶ σέ ἔντυπα στό τέλος τοῦ ἐξοδιαστικοῦ τῶν κοσμικῶν:

«Ἰστέον δὲ ὅτι ὁ τοιοῦτος τύπος γίνεται καὶ εἰς κοιμηθείσας γυναῖκας, κἄν τινες ἐγκατέσπειραν τῷ τύπῳ ἀκολουθίαν ἰδίως γυναικῶν καὶ παιδῶν, καὶ τεθαύμακα πῶς ἐπελάθοντο τοῦ τυπῶσαι καὶ εὐνούχων ἰδίως ἀκολουθίαν ἢ βασιλέων. Αὕτη οὖν ἡ ἀκολουθία ὡς ἄνωθεν εἴρηται, ψάλλεται καὶ εἰς γυναῖκας καὶ παιδας τῶν ὀρθοδόξων, ἐναλλαττομένου μόνον τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀρσενικοῦ εἰς θηλυκὸν καὶ οὐχὶ ἕτερον»⁶.

Τό πικρόχολο καὶ λίγο εἰρωνικό αὐτό σχόλιο εἶχε τίς παρενέργειές του. Ἐνῶ εἶναι σαφές ὅτι ἀφοροῦσε μόνο στίς ἀκολουθίες τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδῶν, πού ὅπως εἶδαμε ἀπαντοῦν ὄχι μόνο στά ἔντυπα ἀλλὰ καὶ στά χειρόγραφα, προσέλαβε τρόπον τινά κύρος ἱεροῦ κανόνος καὶ κατὰ παρερμηνεία ἐπεξετάθη καὶ στίς ἀκολουθίες εἰς μοναχοὺς καὶ ἱερεῖς. Νομίζω ὁμως ὅτι αὐτό συνέβη μόνο στίς ἑλληνικές Ἐκκλησίες. Οἱ μοναχοί, στά πραγματικά ἐν λειτουργία μοναστήρια, καθῶς καὶ οἱ σλαβικές Ἐκκλησίες τηροῦν τίς παλαιές τάξεις καὶ παραδόσεις τους.

* * *

Ἐπανερχόμεθα στήν κοινή νεκρώσιμη ἀκολουθία.

Στή μορφή πού τήν περιγράψαμε καὶ πού ἐπικράτησε στά ἔντυπα Εὐχολόγια, ἔχει ὅλα τά στοιχεῖα πού συνιστοῦν μιὰ δόκιμη ἀκολουθία. Οἱ ἐπιλογές εἶναι ἀριστερές καὶ ἡ ὑμολογία θαυμασία. Αὐτά λέγονται μέ πλήρη συνείδηση τῆς βαρύτητας τῶν χαρακτηρισμῶν αὐτῶν. Ἦλθε ὁμως ἡ σειρά τῆς νά ὑποστεῖ ὅ,τι ὑφίστανται ὅλα τά καλά καὶ ὠραῖα πράγματα ἂν δέν γίνονται «καλῶς», κατὰ τό λεγόμενο. Τό νά γράφεις ὕμνους καὶ νά συντάσσεις ἀκολουθίες ἢ νά ἀνθολογεῖς ἀπό προϋφιστάμενο πλούσιο ὕλικό ὅ,τι καλλίτερο, εἶναι σχετικά εὐκόλο πρᾶγμα. Ἡ ἄτεγκτη ὁμως πραγματικότητα δοκιμάζει τήν ἀντοχή ὄλων αὐτῶν τῶν ὠραίων ἰδεοληψιῶν καὶ κρίνει κατὰ πόσο εἶναι

6. J. Goar, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Venetiis 1730², σελ. 433.

βιώσιμες ἢ ὄχι. Ἡ λαμπρή αὐτὴ ἀκολουθία δοκιμάσθηκε στὴ λειτουργικὴ πράξη καὶ βρέθηκε, κατὰ τὸ ἀγιογραφικὸ λόγιον, «ὕστεροῦσα» (Δαν. ε' 27) ἢ μάλλον πληθωρική, δύσχρηστη καὶ πρό πάντων ἐκτενής. Χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε τὸ χρόνο πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ νεκροῦ ἀπὸ τὸ σπίτι στοῦ ναοῦ καὶ ἀπὸ τοῦ ναοῦ στόν τάφο, τίς λεπτομέρειες τῆς ταφῆς καὶ τὴν προηγηθεῖσα ἐξ ἔθους ἀγρυπνία στοῦ σπίτι τοῦ ἀποθανόντος καὶ τὴν ψυχικὴ καὶ σωματικὴ ταλαιπωρία τῶν οἰκείων του, ἡ καθαυτὸ νεκρώσιμη ἀκολουθία στοῦ ναοῦ κατὰ τὴν ἀκριβῆ τάξη τῆς θά ἀπαιτοῦσε τὸ λιγότερο ἓνα δίωρο. Ἄν δὲ προηγεῖτο ἢ ἐπακολουθοῦσε ἡ τέλεση τῆς θείας λειτουργίας γιὰ τὴν ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς τοῦ κοιμηθέντος, πράγμα πού ἀπὸ τίς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις εἶναι πολὺ πιθανόν⁷, ὁ ἀναγκαῖος χρόνος γιὰ ὅλα αὐτὰ ἀνέρχεται σὲ τρίωρο, ἂν ὄχι τετράωρο. Πάρα πολὺς δηλαδή, ἂν μάλιστα, ἐκτός τῶν πρακτικῶν καὶ ψυχολογικῶν λόγων, συντρέχουν καὶ φυσικοὶ λόγοι, σὲ θερμὰ ἰδίως κλίματα ἢ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ θέρους, ἡ ἀρχομένη ἢ ἐν ἐξελίξει ἀποσύνθεση τοῦ σώματος τοῦ νεκροῦ.

Φαίνεται πὼς ἡ φθορὰ τῆς ἀκολουθίας ἄρχισε ἀπὸ τίς μεγάλες πόλεις λόγῳ τῶν πολλῶν ταφῶν, τῶν ἀποστάσεων, τοῦ ὀλιγότερο συντηρητικοῦ καὶ τοῦ ἐπιρρεποῦς πρὸς καινοτομίες πνεύματος, τῆς ὑποβαθμίσεως τῶν οἰκογενειακῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων καὶ τὰ ὅμοια. Τὴν πρώτη σχετικὴ μαρτυρία ἔχουμε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Πατριάρχης Μοσχολίας Νίκων ἐρωτᾷ τὴ Μητέρα Ἐκκλησία γιὰ ποικίλα θέματα, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ γιὰ τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία. Δέν σώζεται τὸ κείμενο τοῦ Ρωσίας, ἀλλὰ μόνο ἡ συνοδικὴ ἀπόκριση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Παῖσιου τοῦ Α' (1651-1652 καὶ 1654-1655). Τὸ ἐρώτημα συνίσταται στοῦ ἂν ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία πρέπει νὰ τελεῖται ὅπως εἶναι στοῦ Εὐχολόγιου ἢ συντεταγμένη, ὅπως τελεῖται στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὴν ἀπάντηση δικαιολογεῖται ἡ ἐπιτομή ὡς ἐπιβληθεῖσα στὴν πράξη ἀπὸ τίς ἐπιδημίες καὶ τοὺς πολλοὺς θανάτους καὶ συνιστᾶται, ὅπου εἶναι δυνατὸ, ἡ τήρηση τῆς ἀκριβείας. Σᾶς διαβάζω τὸ κείμενο, γιατί εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον, ἀκόμα καὶ ἀπὸ γλωσσικὴ ἄποψη:

«Ἡ τάξις τῆς ἀκολουθίας τῶν κεκοιμημένων ἐδῶ εἰς τὰ μέρη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἄλλαξε καμπόσον, ἔστωντας καὶ νὰ μικρύνουσιν ἀπὸ τὸν τύπον ὁποῦ ἔχομεν εἰς τὸ Εὐχολόγιον, διὰ τὰ συχνὰ καὶ μεγάλα θανατικὰ ὁποῦ ἔρχονται καὶ δὲν φθάνουσιν οἱ ἱερεῖς νὰ θάπτουσι τὰ λείψανα· ἀμὴ πρέπει νὰ γίνεται καθὼς

7. Νέναντ Μιλόσεβιτς, *Ἡ θεία εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας εὐχαριστίας*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 165-166.

ἐρμηνεύει ὁ τύπος, μάλιστα ἐκεῖ ὅπου δὲν ἀναγκάζει τὸ θανατικὸν νὰ βιαζώμεθα»⁸.

Σέ τί ἀκριβῶς συνίσταντο αὐτές οἱ παραλείψεις καί περικοπές δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε. Ἦταν ὅμως ὅπωςδὴποτε αὐθαίρετες. Στό ἴδιο πάντως πλαίσιο κινεῖται καί ἡ προσπάθεια συγκρατήσεως τῆς ἀκολουθίας ἀπό τῆ φθορά, πού παρατηροῦμε λίγο ἀργότερα, ἡ ὁποία συνίσταται στήν κατάστροψη διαγράμματος τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας στά παραρτήματα τῶν ἐντύπων Τυπικῶν, πού ἐξεδόθησαν μέ τήν ἔγκριση τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας⁹. Ἡ παρέμβαση αὐτή μᾶλλον ἦταν πρὸς καιρόν ἐπωφελής, ἀφοῦ, ἐπισημοποιώντας ὀρισμένες παραλείψεις, περιορίσει τὸ μῆκος τῆς ἀκολουθίας καί συνέστειλε τὸ χρόνο τελεσεῶς της σέ λογικά καί ἀνεκτά ὅρια. Παρέλειψε τὸν γ' ψαλμό καί τὸ «Ἄλληλούια», περιέκοψε τοὺς ψαλλομένους στίχους τοῦ ἀμώμου σέ 18 ἀπὸ 178 πού εἶναι, παρέλειψε τὸ ν' ψαλμό, τὸν κανόνα καί τοὺς μακαρισμοὺς. Ἐκαμε δηλαδή τομές μεγάλες, τολμηρές καί καιρίες. Ἡ φθορά ὅμως συνεχίζεται, ἰδίως στίς μεγάλες πόλεις, ἔστω καί ἂν δὲν ὑπάρχει «θανατικόν». Ἰδιαίτερα στίς ἐπίσημες κηδεῖες μέ τῆ συμμετοχὴ καλλιφῶνων ψαλτῶν ἢ εὐρωπαϊζουσῶν πολυφωνικῶν χορωδιῶν, ἡ κατάσταση ἔχει ἀποβεῖ ἀνεξέλεγκτη. Ἡ λαμπρὰ ἀκολουθία ἔχει καταντήσει ἀνθολογία ωραίων μὲν πραγμάτων, χυδην ὅμως καί ἀτάκτως κειμένων, ἓνα σύνολο πολυτίμων ρακῶν μιᾶς θεοῦφάντου στολῆς. Ὁ ὄρθρος, ἡ ἀρχικὴ δηλαδή δομὴ τῆς ἀκολουθίας, οὔτε κἄν ἀναγνωρίζεται.

* * *

Τά «νεκρώσιμα τελετουργικά» δὲν τελειώνουν ἐδῶ. Προηγεῖται ἡ περιστολὴ τοῦ νεκροῦ, ἔπεται ἡ ταφὴ καί ἀκολουθοῦν τά ἱερά μνημόσυνα. Πολύ ἐνδιαφέροντα, ὀλίγον βέβαια μακάβρια πράγματα. Θά ἀναφερθῶ σέ μερικά μόνο ἀπὸ αὐτά, ἀπαριθμώντας τά κυριότερα καί σχολιάζοντάς τα μέ κάθε δυνατὴ συντομία.

1. Ὁ νεκρὸς τίθεται ἐκτάδην καί θάπτεται στήν ἴδια θέση μέ τὸ πρόσωπο πρὸς ἀνατολὰς (κεφαλὴ πρὸς δυσμάς) εἰς δῆλωσιν τῆς «κοιμήσεως τοῦ ὕπνου» καί τῆς ἀναμονῆς τῆς ἀναστάσεως καί τῆς ἐλεύσεως —ἀπὸ ἀνατο-

8. Αρχμ. Καλλινίκου Δελιγάνη, *Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος τρίτος*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1905, σελ. 36-71. Τά περὶ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας στή σελ. 66 («εἰκοστὸν δεῦτερον» ζήτημα).

9. Κωνσταντίνου πρωτοφάλτου, *Τυπικὸν Ἐκκλησιαστικόν*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1874⁷, σελ. 273-276. Γεωργίου Βιολάκη, *Τυπικὸν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*, ἐν Ἀθήναις 1921, σελ. 434-440.

λάς— του Κυρίου.

2. Τό νά θάπτονται κληρικοί (ἐπίσκοποι ἢ ἱερεῖς) καθήμενοι, φαίνεται ὅτι εἶναι νεώτερο ἔθιμο, τό ὁποῖο τείνει νά ἐγκαταλειφθεῖ, ἄν δέν ἔχει τελείως ἐκλείψει. Οἱ παλαιές παραστάσεις εἰκονίζουν τούς νεκρούς κληρικούς ὑπτίους καί οἱ ἀρχαῖοι τάφοι ἐπιμαρτυροῦν τό ἴδιο. Ἀπό ὅσο γνωρίζω, ἡ παλαιότερη παράσταση κηδείας κληρικοῦ καθημένου εἶναι ἡ τοιχογραφία τῶν Φράγκου καί Γεωργίου Κονταρῆ στή Μονή Φιλανθρωπινῶν στό Νησί τῶν Ἰωαννίνων, πού εἰκονίζει τήν κοίμηση τοῦ ἀγίου Νικολάου, ἔτους 1560¹⁰. Οἱ ἀρχαιολογικές μελέτες μποροῦν νά μᾶς διαφωτίσουν καί ὡς πρὸς τίς παραστάσεις καί ὡς πρὸς τούς τάφους καί τίς ταφές. Ὑπάρχουν φωτογραφίες ἀπό κηδεῖες ἀρχιερέων (Αἰμιλιανοῦ Γρεβενῶν, Γενναδίου Θεσσαλονίκης, τοῦ παλαιοημερολογίτου Ματθαίου καί ἄλλων), πού ἐκφέρονται καθήμενοι. Σέ ἀνακομιδές ἀρχιερέων τῶν ὑστέρων αἰῶνων τῆς τουρκοκρατίας, συγκεκριμένα τῶν Μητροπολιτῶν Μυτιλήνης, ἀπό τοῦ Δανιήλ Μακρῆ († 1708) μέχρι τοῦ Γερασίμου († 1783), πού εἶχαν ταφεῖ σέ κοινό ἀρχιερατικό τάφο κάτω ἀπό τό ὀμφάλιο τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ Μυτιλήνης, καί ἀπό τοῦ Πατριάρχου Ἰερεμίου († 1824) μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος, πού εἶχαν ταφεῖ σέ βαθεῖς κοντούς ἀτομικούς τάφους πίσω ἀπό τό ἱερό βῆμα τοῦ ἴδιου ναοῦ, βρέθηκαν οἱ νεκροί νά «κάθονται» σέ πέτρινο κάθισμα—θρόνο¹¹. «Καί γε τοῦτο ματαιότης καί προαίρεσις πνεύματος» (Ἐκκλ. δ' 4). Στό βῆμα «καθόταν» συνήθως μόνο ἡ λεκάνη τοῦ διαλελυμένου καί σκορπισμένου σκελετοῦ. Προφανῶς, μέ τή θέση αὐτήν ἤθελε κατά κάποιον τρόπο νά δηλωθεῖ ἡ αὐθεντία ἢ ἡ συνέχιση καί μετά θάνατον τῆς ἱερατικῆς διακονίας, γι' αὐτό καί σέ περίπτωση ἐγγάμων ἱερέων ἐζητεῖτο ἡ συγκατάθεση τῆς χήρας πρεσβυτέρας καί ἡ υπόσχεση ὅτι δέν θά ἔλθει σέ δεύτερο γάμο¹². Ὑπῆρχε ὅμως καί ἐνδιάμεση πρακτική. Τό λείψανο νά κηδεύεται καθιστό μέν κατά τή νεκρῶσιμη ἀκολουθία, νά θάπτεται ὅμως ἐκτάδην στόν τάφο.

3. Ὁ νεκρός ἐκτίθεται καί κηδεύεται ἀκάλυπτος, ντυμένος μέ τά συνήθη καθαρὰ ἐνδύματα, κατά δέ τίς παλαιές μαρτυρίες μέ λευκά. Τούς κληρικούς ἐνέδυναν μέ ὅλη τήν ἱερατική ἢ ἀρχιερατική τους στολή. Ἡ κάλυψη τοῦ προσώπου τῶν κληρικῶν μέ τόν ἀέρα προῆλθε μᾶλλον ἀπό τό νεώτερο ἐπίσης ἔθιμο νά ράπτονται οἱ μοναχοί στό μανδύα. Στίς παραστάσεις τά πρό-

10. Βλ. Ἀθαν. Παλιούρα, *Ἡ ὑπέρβαση...*, σελ. 30 καί εἰκόνα 39.

11. Μητροπολίτου Μυτιλήνης Ἰακώβου, *Τάφοι Πατριαρχῶν καί Μητροπολιτῶν εἰς τήν Λέσβον*, Μυτιλήνη 1979.

12. Βλ. Χ. Π. Κορόλλου, *Εὐτράπελοι διηγήσεις περὶ κληρικῶν*, «Λαογραφία», τ. Β', Πάτραι 1910, σελ. 694-695. Γ. Μέγα, *Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας*, «Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου», τ. 2 (1940), σελ. 203.

σωπα τῶν κληρικῶν καί τῶν μοναχῶν εἶναι ἀκάλυπτα—ὄρατά¹³. Ὅμοίως ἡ νεκρική κλίνη παραμένει κατά τήν ἐκφορά καί κατά τή νεκρώσιμη ἀκολουθία καί μέχρι τῆς ταφῆς ἀκάλυπτη. Ἡ κάλυψη τοῦ φερέτρου, πού ἄρχισε νά συνηθίζεται στίς μεγάλες πόλεις, εἶναι πράξη ἀλλότρια πρὸς τήν ἀπό αἰῶνων παράδοσή μας.

4. Τά σώματα τῶν νεκρῶν θάπτονται εἰς δῆλωσιν τοῦ παραλληλισμοῦ θανάτου — ὕπνου — κοιμήσεως καί τῆς ἀναμονῆς τῆς ἐκ νεκρῶν ἐγέρσεως. Οὐδέποτε ὁμως ἡ ταφή θεωρήθηκε προϋπόθεση γιά τήν ἀνάσταση. Στίς τοιχογραφίες καί σέ ἄλλες παραστάσεις εἰκονίζεται ἡ θάλασσα νά δίδει τοὺς νεκροὺς τῆς (Ἀποκ. κ' 13) καί τά ποικίλα σαρκοβόρα θηρία καί ὄρνεα νά ἐπιστρέφουν τά μέλη τῶν ἀνθρώπων πού κατασπάραξαν. Θά ἔλεγα, γιατί ὄχι καί τό παμφάγον πῦρ νά ἀνασυγκολλᾷ τά σώματα ἐκεῖνα πού διασχόρπισε στοὺς τέσσερις ἀνέμους. Ἡ ταφή ὁμως, πῖο ἀνθρώπινη, πῖο φιλόνηρωτη, πῖο εὐγενῆς καί θεολογικά πῖο ἐκφραστική, ὡς ἐπιστροφή στοὺς κόλπους τῆς μητέρας γῆς, κατά τό «γῆ εἶ καί εἰς γῆν ἀπελεύση» τῆς Γραφῆς (Γεν. γ' 19) καί τό πατερικό «ἀπόδος τὸν χοῦν τῷ χοί», κατά τό πρότυπο τῆς ζωηφόρου τριημέρου ταφῆς τοῦ Κυρίου, ἦταν καί παραμένει, γιά τήν Ὁρθόδοξη τουλάχιστον Ἐκκλησία, ἡ φυσικότερη λύση τοῦ ἀνθρωπίνου δράματος.

5. Ἡ ἐκταφή ἐπεβλήθη μᾶλλον γιά λόγους πρακτικῆς ἀνάγκης καί κατόπιν κατάντησε συνήθεια. Ἡ μὴ «λύσις» τοῦ σώματος καί ἡ κατά τόν τρόπο αὐτόν παρεμπόδιση τῆς ἐπιστροφῆς στά στοιχεῖα τῆς φύσεως, στή γῆ κατά τό θέλημα τοῦ Θεοῦ (Γεν. γ' 19), θεωρήθηκε ὡς ἀποτέλεσμα «δεσμοῦ» καί κατάρας, συνεπικουροῦντος καί τοῦ μακαβρίου τοῦ πράγματος. Ἀντιθέτως, κατά ἀντιφατικό τρόπο, ἡ μὴ διάλυση τοῦ σώματος καί ἡ διατήρησή του «ἀκεραίου καί ἀναλλοιώτου», θεωρήθηκε σημεῖο ἀγιότητος, ἓνα εἶδος προγεύσεως τῆς ἀφθαρσίας. Πράγματι, πολλὰ σώματα ἀγίων — μαρτύρων ἢ ἀναγνωρισμένης ἀγιότητος προσώπων — διατηρήθηκαν καί διατηροῦνται σῶα, χωρίς τήν παρέμβαση τῆς παναρχαίας τέχνης τῆς μωμιοποιήσεως.

6. Παμπάλαια ἔθιμα συνταφῆς μέ τοὺς νεκροὺς κοσμημάτων, κτερισμάτων, μυροφόρων ἀγγείων, νομισμάτων καί τά ὅμοια, ἐπεβίωσαν κατά τόπους καί χρόνους στίς χριστιανικές κοινωνίες, παρά τήν ἀντίθετη ἐπίσημη ἐκκλησιαστική διδασκαλία. Ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη ἔχει καί πάλι ἐδῶ τόν λόγο.

Τέλος 7. Γιά τά μνημόσυνα, τρίτα, ἔνατα, τεσσαρακοστά, ἐνιαύσια, τίς κατ' αὐτά ἀκολουθίες, πού εἶναι ἀπομιμήματα τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας («παννυχίδες») ἢ διαφόρου ἐκτάσεως συντηρήσεως τῆς¹⁴, τήν παράθεση κατ'

13. Ἀθαν. Παλιούρα, ὁ.π., εἰκ. 1-4, 7, 13-17, 19-28, 30-32, 37-38 καί 40.

14. Ἰ. Μ. Φουντούλη, *Ἀκολουθία τοῦ μνημοσύνου*, «Κείμενα Λειτουργικῆς 20», Θεσσαλονίκη 1979.

αὐτά «κολλύβων» («σίτος ἐφθός» κατά τό συναξάριο τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Τίρωνος), τίς νεκρικές προσφορές καί χοές καί τά νεκρόδειπνα, ὑπολείμματα τῶν προχριστιανικῶν νεκρικῶν ἐθίμων, τά τρισάγια καί τίς ἡμέρες τῶν κοινῶν μνημοσύνων (Ψυχοσάββατα) δέν θά γίνει ἰδιαίτερος λόγος.

Κλείνουμε μέ σύντομη ἀναφορά στήν κορυφαία καί ἐπισημοτέρα λατρευτική ἐκδήλωση τῆς Ἐκκλησίας, πού ἀφορᾶ στούς κεκοιμημένους της. Πρόκειται γιά τίς εὐχές τῆς γονυκλισίας τῆς Πεντηκοστῆς, πού κατά μέγα μέρος ἔχουν νεκρώσιμο χαρακτήρα. Κατ' αὐτές, ὄχι μόνο περισώζεται καί ἐκχριστιανίζεται ἡ παναρχαία στάση ἀναφορᾶς δεήσεων γιά τοὺς νεκρούς, ἡ γονυκλινής, ἀλλά καί ἐπιβιώνει ἐξαγιασμένη καί ἀνακαινισμένη εἰς Χριστόν ἡ ἑορτή τῶν Λεμουρίων, ὅπως στά Χριστούγεννα ἡ ἑορτή τῶν γενεθλίων τοῦ «ἀηττήτου ἡλίου». Ὁ λαός κατά τήν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς διατήρησε περισσότερα λαϊκά περιφερειακά νεκρικά στοιχεῖα κατά τόπους: τήν κλίση τῶν γονάτων στούς τάφους καί τή χρήση τῶν φύλλων τῆς καρυδιᾶς. Ὁ χριστιανισμός ἔκανε τά πάντα «καινά». «Ἴδου καινὰ ποιῶ πάντα» (Ἀποκ. κα' 5).

* * *

Θά μοῦ ἐπιτρέψετε ὡς κολοφώνα τῆς εἰσηγήσεως αὐτῆς νά βάλω ἓνα ἀπόσπασμα ἀπό ἓνα ἀπιθάνου ὠραιότητος κείμενο, πού ἐκφράζει ὅλη τή θεολογία, ὅλη τή φιλοσοφία, ὅλη τήν πίστη, τήν ἐλπίδα καί τήν ἐγκαρτέρηση τοῦ χριστιανοῦ, τήν ἐν Χριστῷ παλικάρια καί αἰσιοδοξία του ἀπέναντι στό μυστήριο τῆς ζωῆς καί στό μυστήριο τοῦ θανάτου, τήν ἡρωική ἀποδοχή καί τή δοξολογική του ὑπέρβαση. Προέρχεται ἀπό τή δευτέρα εὐχή τῆς τρίτης γονυκλισίας τῆς Πεντηκοστῆς, πού ἀποδίδεται στόν Μέγα Βασίλειο:

«Σὸν γὰρ ὡς ἀληθῶς καὶ μέγα ὄντως μυστήριον, Δέσποτα τῶν ἀπάντων καὶ ποιητά, ἢ τε πρόσκαιρος λύσις τῶν σῶν κτισμάτων καὶ ἢ μετὰ ταῦτα συνάφεια καὶ ἀνάπαυσις ἢ εἰς τοὺς αἰῶνας. Σοὶ χάριν ἐν πᾶσιν ὁμολογοῦμεν, ἐπὶ ταῖς εἰσόδοις ἡμῶν ταῖς εἰς τὸν κόσμον τοῦτον καὶ ταῖς ἐξόδους, αἱ τὰς ἐλπίδας ἡμῶν τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς ἀκηράτου ζωῆς διὰ τῆς σῆς ἀψευδοῦς ἐπαγγελίας προμνηστεύονται, ἧς ἀπολαύσαμεν ἐν τῇ δευτέρᾳ μελλούσῃ παρουσίᾳ σου... Οὐκ ἔστιν οὖν, Κύριε, τοῖς δούλοις σου θάνατος, ἐκδημούντων ἡμῶν ἀπὸ τοῦ σώματος καὶ πρὸς σὲ τὸν Θεὸν ἐνδημούντων, ἀλλὰ μετástασις ἀπὸ τῶν λυπηροτέρων ἐπὶ τὰ χρηστότερα καὶ θυμηδέστερα καὶ ἀνάπαυσις καὶ χαρά».